

ТИПИ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ОСНОВНИМ І ВСТАВЛЕНИМ ТЕКСТОМ

Розглянуто роль вставленого тексту в семантичній організації висловлень з урахуванням його зв'язку з базисом, виокремлено та проаналізовано такі типи відношень між основним і вставленим текстом, як супровідні та співпозиційні.

Ключові слова: вставлені одиниці, вставлений текст, базове речення, супровідні відношення, співпозиційні відношення.

Рассмотрена роль вставленного текста в семантической организации высказываний с учетом его связи с базисом, выделены и проанализированы такие типы отношений между основным и вставленным текстом, как сопроводительные и сопозиционные.

Ключевые слова: вставленные единицы, вставленный текст, базовое предложение, сопроводительные отношения, сопозиционные отношения.

In the article the role of inserted text is considered in semantic organization of expressions taking into its connection with a base. Such types of relations are distinguished and analysed between basic and inserted text, as: 1) accompanying and 2) co-position.

Keywords: inserted units, inserted text, base sentence, accompanying relations, co-position relations.

Здобуток сучасної лінгвістики полягає в тому, що синтаксичні явища вивчаються і класифікуються не лише на формально-синтаксичному рівні, а й у семантико-синтаксичному та комунікативному аспектах. Комплексний аналіз синтаксичної природи речення як багатоаспектної одиниці дає змогу по-новому поглянути на сутність багатьох мовних явищ, зокрема і речень, ускладнених вставленими конструкціями.

Як відомо, вставлення не мають типової граматичної структури і можуть бути представлені словами, словосполученнями, простими реченнями (двоскладними, односкладними, нечленованими), складними двокомпонентними та складними багатоконпонентними реченнями, формами частин складнопідрядних та складносурядних речень.

Інколи вставлені одиниці можуть становити кілька речень, пов'язаних між собою насамперед за змістом, а також за допомогою граматичних засобів, тобто утворювати текст. Вони відображають окремий інформативний та суб'єктивно-модальний план висловлення.

Грунтовний аналіз структурного, семантичного та інтонаційного плану вставлень та остаточно їх виділення в окрему категорію представлено в дослідженнях таких учених, як Б. М. Кулик, Л. О. Кадомцева, А. Ф. Пріяткіна, Н. С. Валгіна, Г. Н. Акімова, Н. Д. Арутюнова, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська та ін. Зокрема, уперше про впровадження поняття «вставлений текст» згадується у праці «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» [4, с. 397].

Теоретичне обґрунтування такого граматичного типу вставлених компонентів як вставлений текст, зокрема його комунікативних завдань, у сучасному мовознавстві недостатньо вивчене. Тому метою статті є з'ясувати роль вставленого тексту в семантичній організації висловлень з урахуванням його відношення до базису.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань:

1) проаналізувати типи відношень між вставленим текстом та базисом;

2) визначити основні функції вставленого тексту на основі його зв'язку з базовим висловленням.

Елементи цього складного утворення, тобто базове речення та вставлений текст, взаємодіють між собою, перебуваючи в структурних відношеннях, які спрямовані на формування змісту й функції цілого. З цього випливає, що відношення їхніх елементів становлять функціонально змістову залежність, є взаємозумовленими в мовній побудові.

«За значенням вставлені конструкції поділяють на дві основні групи. Вставки можуть мати значення пояснення, коментаря до логічного змісту речення: вони допомагають уточнити характеристики, доповнити мовлене і є засобом підкреслення тих чи тих фрагментів висловлення...», а також є «побічними зауваженнями, асоціативними висловленнями, оцінками, виявами ставлення до явищ, експресії» [3, с. 83]. Відповідно можна виділити щонайменше два типи відношень між основним і вставленим текстом: 1) супровідні, 2) співпозиційні.

Аналіз супровідних відношень між базисом і вставленим текстом показує, що їх поєднання часто здійснюється так: базові, опорні речення створюють ґрунт для вставлених, є вихідними для їх формування; вставлення залежить (у змістовому плані) від базису, підпорядковане йому. Звичайно, таке підпорядкування відмінне, наприклад, від підлеглості підрядних компонентів головним. Адже залежні вставлення роз'яснюють, аргументують зміст базового, оцінюють сказане. «Тобто поряд з основним повідомленням у мовленні з'являються інші, похідні від нього повідомлення, мета яких – краще донесення інформації, активний вплив на того, хто її сприймає [5, с. 222]. При цьому вставлений текст використовується для, по-перше, пояснення, розширення інформації про окремі компоненти базису або про його зміст загалом. Для вияву таких супровідних відношень особливо характерний ланцюговий зв'язок, який здійснюється за допомогою всіх доступних йому засобів:

а) використовується повтор:

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?) (М. Коцюбинський) – повтор лексеми *сонце* свідчить про її актуалізацію, у зв'язку з чим постає власне-авторське риторичне запитання;

Бакум, як буря по лугах, крука із оком доганяв, а кров'ю слід свій пропікав... Скажено борсався, кричав і твань руками дико рвав: луна гула у тумани, як у підвали кам'яні, і клетотали багна скрізь... І він нарешті ізнемігсь!.. Та й сотні років там лежить з єдиним оком ще живий. Вже замість волоса поріс на грудях в нього оцей ліс, а з ліса око вирина, як чорні води з тумана, до того ока на горі, що степ купає у крові... Бо з ока кров там буря рве й на тіль крукову кида в степ. (А ми, дурні, гадаєм: нам то місяць світить із-за хмар і бризка сяйвом через ніч на степ, на води і на ліс... І, мабуть, завше буде так... Бо хто заб'є того крука, відкіль прилине богатир на ці занедбані стени ліси незаймані рубать – людину чорну визволять?..) (Т. Осьмачка) – повторенням лексеми *крук* реалізується категорія проспекції, автор витлумачує зміст основної частини;

б) застосовуються вказівно-замінювальні слова (*він, цей, тут, сюди, коли* тощо):

Ти нічого ніколи не приміряла («Не можу цього терпіти! Дайте те, що є. Та, будь ласка, загорніть у папір».) Ті, що шують білими нитками, завжди вибирають: тицяють носом у свіжу курку на базарі: «А вона справді свіжа?»... (І. Роздобудько) – анафоричний компонент цього (тобто примірки) виконує ретроспективну функцію щодо базисного повідомлення;

в) поєднання різних засобів, зокрема повтору лексеми та вказівно-замінювальних слів:

Горбань сказав, що й сумніву нема. Звичайно, вбивство. Та іще й нецнота. Він, як Горбань, вважає зокрема: їй треба дьогтем вимазати ворота! (Тут принагідно варто зауважити, що дьогтю він мав, справді, предостатньо, оскільки він, як виявилось потім, «з комори мєскої потай дьоготь крав», за що і був поставлений перед в'язом. А втім, і згодом він ще в'їтував. І вже аж гетьману Дем'яну Многогрішному уже аж на полковника Жученка устиг й «крамулку» довести) (Л. Костенко) – анафоричний компонент тут виконує ретроспективну функцію, а повтор лексеми *дьогтю* у структурі вставлення є засобом ідентифікації предмета думки в основній та додатковій інформації.

У наведених прикладах пояснюється зміст базового тексту з метою докладніше, повніше розкрити його зміст, якщо помітна якась нечіткість, недомовка, або ж надати викладові забарвлення цікавої нез'ясованості, щоб привернути більшу увагу читача.

Вставлені конструкції можуть містити, по-друге, коментар, тобто роз'яснення, тлумачення, інтерпретацію того, про що йдеться в базисі. На відміну від пояснення, спрямованого на зняття, ліквідацію неясності, коментар становить вибірккові роз'яснення, що даються для кращого розуміння суті, характеру фактів, явищ, предметів. Коментуючи, автор відповідає на багато питань, пов'язаних із повідомлюваним: як це розуміти; що являє собою хто-, що-небудь, що є характерним для чого-небудь тощо, наприклад: *Був саме «Тридцять Третій» рік. (Його писатимем в лапках Завжди й з великих літер, Бо так кричатиме в віках Земля, Вода і Вітер Про рік «побєд», Про рік «завдань», Про рік колгоспних раювань – Про той, що Вождь сказав: «Налєй!»), Бо жити стало «веселєй!» Цей рік писатимемо ми Завжди з великих літер, Бо так про нього просурмить Земля, Вода і Вітер На всі світи і времена! І тільки лиш в секреті Його триматиме «страна», – Рік славний «Тридцять Третій»,*

Отой, що сяє, як зоря, В усій епосі «Октября»! О Богом даний Краю мій!) (І. Багрянний). У наведеній ілюстрації вставлений текст виконує функцію проспекції з метою розкрити справжні причини того, чому «Тридцять Третій» рік (рік не слави, а великої трагедії) писався з великих літер.

Відношення співпозиції між базисом і вставленим текстом убачаємо в тих випадках, коли вставлення є побічними зауваженнями, асоціативними висловлюваннями, оцінками сказаного. «У зв'язку з емоційним наповненням вони нерідко створюють враження непередбачених, спонтанних» [3, с. 83]. Наприклад: *Григорій умів слухати, цінувати почуте (Ні! Ти тільки послухай. Цей народ геніальний!) та й сам під настрій не проти був розіграти когось, як і його дядьки* (Г. Тютюнник). Співпозиція може бути просторово-буттєвою, описовою або часовою, оповідною. У першому випадку у співпозиції перебувають повідомлення про явища, суміжні в просторі, а в другому – суміжні в часі (про дії, що відбуваються або одночасно, або послідовно).

Функції вставлення, що розвивають думки автора з приводу повідомлюваного, різноманітні: з їхньою допомогою поглиблюється інформація про щось, читач дістає орієнтири для сприйняття та оцінки повідомлення, виклад стає жвавим, розмовним, бо тільки в усному мовленні спостерігаємо найрізноманітніші за характером асоціативні зв'язки, супутні змістові відгалуження. Наприклад: *Ци то ви там, славний Довбуш? (Ти ся хочеш напивати! Я ти пива наварила – буде світ ся дивувати!) Ей, даруйте, любку милий, що не можу вас пустити: Стефана ся от надію – як узнав би, міг би бити* (Ю. Федькович).

Часто вставлений текст може втрачати відтінок додатковості в семантичному плані, бо те, що подається в дужках, важить не менше за формально основний текст. Виділення вставлення за допомогою дужок варто розглядати як спосіб актуалізації цього фрагмента. Мета такого способу актуалізації – зробити більш доступною для зорового та інтелектуального сприйняття зміну характеру модальності тексту – перехід від об'єктивної до суб'єктивної модальності. Адже важливим є абсолютно все, а інколи те, що в дужках, – більш вагоме. Тому читач може втратити відчуття «меншовартості» читаного в дужках, сприймаючи всю текстову побудову гармонійно та органічно настільки, що уявити собі цей текст без вставленої конструкції вже неможливо. Наприклад:

Невдовзі по війні, але за -надцятих із початку століття господарів у цьому краю

(ні, вона таки зараз порахує, скільки їх було тут на людську голову:

коли жила ще її мама Катрінка, в селі порядкували австріяки,

потім у першу війну село тричі «орали» русаки на конях,

далі австрієць більше, як на двадцять років уступив край румунові,

по тому москалик у румуна видурив край аж до початку другої війни,

у другу війну накоротко вступив сюди німець, привівши за собою знову румуна,

коли румун драпав, мадяр наступав тут на ноги людям,

а тепер, як зайшла знов власть – то, певно, так тепер і не вийде звідси ніколи)...

отож невдовзі по війні, але за -надцятих із початку століття господарів у цьому краю якоїсь-то днини Северина при відчинених дверях стриміла на стільчику... (М. Матіос).

Такі вставлені конструкції перебувають в іншому контекстуальному відношенні щодо базису, до якого вони включені, й утворюють побічні предикативні текстові відгалуження стосовно змісту основної лінії викладу, які здебільшого відтворюють або паралельний хід думок, або певні ситуації, дії, що відбуваються одночасно:

– Що ви кажете?.. А Остап?.. Не хочу... (Я зупинився на найцікавішому місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути й почати нову новелу? Час, певно, час. Отже, останнє зусилля!) (М. Хвильовий) – вставлений текст передає внутрішнє мовлення суб'єкта стосовно повідомлюваної інформації, а точніше, передає почуття, стан автора в процесі написання новели.

Ти сказав мені: «Коли настане весна, візьму тебе на руки й... скажу щось, чого досі ні одній жінці не говорив».

І я повірила, що в твоїм любовнім словничку можуть бути ще слова, що їх ти досі ні одній жінці не говорив.

(Вкажіть мені ви, що посміхаєтесь з моєї віри, одну-однісіньку жінку, яка не повірила б, що її вибраний зберіг у любовнім словничку кілька слів виключно для неї, – і перестану вірити в кохання, як не вірю вже у вірність) (І. Вільде) – на підтвердження сказаному в основному тексті автор у вставленні переконує нас

в тому, що будь-яка жінка, незважаючи на нібито часом скептичне ставлення до кохання, певні розчарування, недовіру, у глибині душі вірить в його існування.

То він санки майструє цес кустрюбатий майстер? (Підлізає на піч та й відбирає санчата. То дві драничці, споєні поперечкою і затесані, як копила від саней). А то стариган, вже би худібку обійшов, а він сидить у попелі та санки віроб'єє (В. Стефаник); Кравчина. За те, щоб тут було гаразд! (Кладе руку на серце. В очах – готовність до всього хорошого). Завжди щоб чисто і той... і свободно (О. Довженко) – вставлений текст відтворює особливості ситуації: фізичні дії, які виконуються комунікантами в процесі повідомлення.

Сучасні письменники в художніх творах часто використовують прийом «текст у тексті», причому вставлений текст за обсягом може бути значно більшим, аніж сам базис, як-от у есеї Т. Прохаська «Непрості»:

Пі. коньяк з цибулевою зупою; сік з лози винограду; портер з диким медом; джин з червоними мурахами;

(один араб ще в Африці каже Себастьянові – передовсім вчи своїх синів робити їсти, вони будуть мудрими і радісними – у Себастьяна нема синів, але є дочка Анна – він вчить її робити їди: розказує, що їх треба не боятися придумувати, як найкращі пригоди для себе – робити їсти для когось завжди сенсорно, як виховувати дитину чи плекати рослини – заняття, яке вертає до безпосередності звірів і птахів, коли питання що і для чого робити ще не виникає – цікавість, яку можна дарувати – протистояння різних стихій і сутностей, які можна навчити жити разом – початок всіх смаків у рослинах – тому, що їм немає кінця, нема кінця робленню їжі – Анна почала з бару – варила портер разом з щільниками дуплявих бджіл – подавала гарячу цибулеву зупу відразу після коньяку, і знову запивати коньяком по ошпареному піднебінні – кидала в шклянку докину кількадесят крилатих червоних мурашок (вірячи, що убивати у їді не гріх), які додавали спиртові пекучості своєю кислотою – голодною весною обтинала виноград на зарослих балконах і збирала сік лози, потому розчиняючи ним ялівцівку в пропорції один до пів – і так зо всім) (Т. Прохасько).

У вставленому тексті подається повчання батьків, філософські життєві істини, висловлювані героями, тобто вставлена одиниця

містить не просто додаткову інформацію, тут базис і вставлення – це семантично різні повідомлення. Загалом за допомогою вставлених текстів виражаються «обставини дії чи події (які відбуваються одночасно з основною дією, передували їй чи відбудуться в майбутньому), розкривається внутрішній світ героїв, їх психічний стан, стосунки з оточуючими, світосприйняття, експлікуються емоції та ставлення автора до зображуваних подій та суб'єктів» [1, с. 33]. При цьому, як правило, у вставленому тексті використовуються вже згадані лексичні засоби зв'язку з основним текстом: повтор деяких слів, вказівно-замінювальні слова чи слова-синоніми.

У згаданому есеї Т. Прохаська виявлено приклад вставленого тексту, який передує базису й настільки від нього віддалений за змістом, що сприймається як вставлена одиниця до всього твору загалом:

18. (Одну пачку карток старий Беда чомусь не забрав з-під каменя. Її знайшли аж в кінці п'ятдесятих, коли демонтовували австрійські військові дороги у карпатській субальпіці. Всі до одної поштівки були фотографіями із знаменитої у тридцятих роках чорногірської серії. Совіти ще не мали жодних карпатських видів власного друку, і ці, зняті об'єктивом риб'яче око, забрали до краєзнавчого музею у Ворохті. Написи олівцем на звороті важко було зрозуміти).

відчуття дискомфорту – це сліди попереднього смаку на слизовій, які змушують до пошуку наступного

у кожному періоді – новий сленг; як нове буття; мови минають повільніше, ніж періоди. Вони накопичуються, займають все більше території, витісняючи мову канонічну – нам вони більше означають. Скоро ми з А. доживемо до того, що зможемо розмовляти лише своїми фразами...

Тому, аналізуючи відношення між базисом і вставленим текстом, потрібно говорити не про зв'язок змістових елементів, а про зв'язок між цілісним змістом одного й другого компонентів, який полягає в їх тематичній спільності. Такий зв'язок назовемо тематичним, а не ланцюговим.

У будь-якому випадку приклади вставлених текстів переконують, що усталена думка про «вторинність», «меншовартість» вставлених конструкцій не завжди адекватно відбиває мовні реалії.

Отже, розглянуті приклади представляють досить розлогу структуру із різними типами семантичних відношень між базисом

та вставленим текстом, репрезентовані різними граматичними зв'язками, де «об'єктивний смисл, певною мірою, пов'язаний з потоком свідомо спрямованих авторських міркувань, що передаються через призму ліричного героя. Вставлені конструкції орієнтовані на відтворення полігамності міркувань і паралельно (можливо, навіть одночасно) спрямовані на передачу раптово посталих асоціацій» [2, с. 302].

Такого типу вставлені конструкції, які складаються з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність, є одиницями тексту. Вони існують цілком самостійно, відображають викінчений інформативний та суб'єктивно-модальний план.

Таким чином, аналіз смислових, контекстуальних відношень між базисом та вставленим текстом дозволив виділити два основні їх види: супровідні відношення, при яких вставлення у змістовому плані певною мірою залежать від базису, підпорядковуються йому; і співпозиційні відношення, коли базис і вставлений текст – це семантично різні повідомлення, найчастіше асоціативні висловлення, що створюють враження спонтанних, непередбачених, однак відзначаються тематичною єдністю, змістовою спільністю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Дегтярєва І.** Стилїстичний синтаксис української постмодерністської прози / І. Дегтярєва // Українська мова. – 2009. – № 3. – С. 27–38.
2. **Загнітко А.** Семантика і прагматика вставлених одиниць в українському реченні / А. Загнітко // Вісник Львівського університету: Сер. «Філологічна». – 2000. – Вип. 28. – С. 301–309.
3. **Кононенко В. І.** Вставлені слова, словосполучення і речення / В. І. Кононенко // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 83–84.
4. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
5. **Сучасна українська мова** / [за ред. О. Д. Пономарева]. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

Надійшла до редколегії 22.02.2013